

А. М. Соколовська

РЕФОРМА ЄДИНОГО ВНЕСКУ НА ЗАГАЛЬНООБОВ'ЯЗКОВЕ ДЕРЖАВНЕ СОЦІАЛЬНЕ СТРАХУВАННЯ В УКРАЇНІ

Обґрунтовано загальні недоліки концепцій зниження єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування, фінансові й соціальні наслідки найбільш радикального способу його реформування, яким передбачено скасування єдиного внеску, що має бути компенсоване підвищенням ставки ПДФО. Проведено аналіз реформи ЄСВ та висловлено сумніви щодо її ефективності в контексті детінізації заробітних плат. З'ясовано фактори, котрі визначають поведінку платників ЄСВ, та оцінено вплив на неї реформи внеску. Наведено аргументи, що піддають сумніву поширену тезу про те, що лише масштабне зниження ставки ЄСВ може бути вигідним для роботодавців та спонукатиме їх до детінізації заробітних плат. Запропоновано авторське бачення шляхів реформування ЄСВ, особливістю якого є відмова від радикального зниження ставки внеску та проведення його реформи в умовах економічної й фінансової криз. Проаналізовано особливості й можливі наслідки для держави та платників запропонованого варіанта реформи єдиного внеску.

Ключові слова: податкове навантаження на заробітну плату, єдиний внесок на загальнообов'язкове державне соціальне страхування, реформа ЄСВ, понижуючий коефіцієнт до ставки ЄСВ, витрати роботодавця на заробітну плату, детінізація заробітної плати.

Табл. 7. Літ. 6.

А. М. Соколовская

РЕФОРМА ЕДИНОГО ВЗНОСА НА ОБЩЕОБЯЗАТЕЛЬНОЕ ГОСУДАРСТВЕННОЕ СОЦИАЛЬНОЕ СТРАХОВАНИЕ В УКРАИНЕ

Обоснованы основные недостатки концепций снижения единого взноса на общеобязательное государственное социальное страхование, фискальные и социальные последствия наиболее радикального способа его реформирования, предусматривающего отмену единого взноса, что должно быть компенсировано повышением ставки НДФЛ. Проведен анализ реформы ЕСВ и выражены сомнения относительно ее эффективности в контексте детенизации заработных плат. Выявлены факторы, определяющие поведение плательщиков ЕСВ, и оценено влияние на него реформы взноса. Приведены аргументы, подтверждающие сомнению распространенный тезис о том, что только масштабное снижение ставки ЕСВ может быть выгодным для работодателей и будет побуждать их к детенизации заработных плат. Предложено авторское видение путей реформирования ЕСВ, особенностью которого является отказ от радикального снижения ставки взноса и проведения его реформы в условиях экономического и финансового кризисов. Проанализированы особенности и возможные последствия для государства и плательщиков предложенного варианта реформы единого взноса.

Ключевые слова: налоговая нагрузка на заработную плату, единый взнос на общеобязательное государственное социальное страхование, реформа ЕСВ, понижающий коэффициент к ставке ЕСВ, расходы работодателя на заработную плату, детенизация заработной платы.

Alla Sokolovska

REFORM OF THE SINGLE CONTRIBUTION FOR COMPULSORY STATE SOCIAL INSURANCE IN UKRAINE

The common faults of concepts of reduction of the single contribution for compulsory state social insurance are grounded. Fiscal and social results of the most radical versions of its reformation provided by elimination of the single contribution, that should be offset by increased income tax rates are substantiated. An analysis of ongoing reforms of the single contribution is done and several doubts about its effectiveness in the context of legalization of wages are expressed. The factors that influence on the behavior of the single contribution taxpayers are defined and reform's contribution to their behavior is evaluated. The arguments that doubt the widespread thesis that the only large-scale single contribution rate reduction may be beneficial for employers and encourage them to legalization of wages. The author presents vision on reformation of the single contribution, the feature of which is a radical rejection of the rate reduction and conduction of its reformation within economic and financial crisis. The features and possible consequences for the state and taxpayers of the proposed reform of the single payment option are analyzed.

Keywords: tax burden on wages, single contribution for compulsory state social insurance, reform of the single contribution, reduction coefficient to the single contribution rate, costs of employer on wages, legalization of wages.

JEL classification: H21, H24, J31, J38.

Хоча єдиний внесок на загальнообов'язкове державне соціальне страхування (далі — ЄСВ) не є складовою податкової системи України, питання, пов'язані з необхідністю та шляхами його реформування, протягом останніх двох років посідають центральне місце в дискусіях щодо напрямів проведення податкової реформи. І річ не лише в тім, що ЄСВ разом із податком на доходи фізичних осіб (ПДФО) формує загальне податкове навантаження на фактор виробництва “праця”. Створюючи найбільший тиск на цей фактор, саме єдиний внесок деформує поведінку економічних агентів, заохочуючи їх до використання нелегальної зайнятості та виплати заробітної плати “в конвертах”. Отже, без реформування ЄСВ не можна знизити рівень тінізації доходів та розширити базу як єдиного внеску, так і ПДФО. Водночас можливості радикального перегляду його ставок обмежені. Від того, як буде розв'язано цю суперечність, залежать не лише перспективи детінізації доходів та зменшення дисбалансів у системі пенсійного забезпечення, а й майбутнє останньої.

Усупереч поширеним уявленням, проблема високого податкового навантаження на заробітну плату притаманна не тільки Україні. Вона характерна для більшості постсоціалістичних країн Євросоюзу і для частини розвинутих держав. Якщо в Україні сукупна (агрегована) ставка ЄСВ для роботодавців і найманих працівників дорівнює від 40,36 до 53,3 % (залежно від класу професійного ризику), середньозважена — 44,6 %¹, ефективна — 41 %², то в

¹ Розраховано на основі середньозваженої ставки для роботодавців, яка, за даними експертів, становить 41 %, та для найманих працівників — 3,6 %.

² Розраховано за зведеною інформацією “Показники сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування” станом на 1 січня 2015 р. як сума таких показників: нарахована страховальниками сума ЄСВ (р. 3) / загальна сума нарахованої ЗП, ... та інших видів доходу, на котрі нараховується ЄСВ у межах максимальної величини бази

11 постсоціалістичних країнах ЄС (саме з цією групою коректно порівнювати нашу державу) її середній рівень становить 39,8 %, зокрема в Словаччині — 46,6 %, Чехії — 45, Румунії — 44,5, Угорщині — 43, Польщі — 42,09 % (табл. 1). Найнижча серед постсоціалістичних країн Євросоюзу ставка використовується в Болгарії — 30,7 %, а загалом серед країн-членів — у Данії (8 %), Ірландії (8,25 %) та на Кіпрі (15,6 %).

Таблиця 1. Динаміка сумарних ставок внесків на соціальне страхування* в країнах ЄС у 2008 і 2014 рр., %

Країни	2008			2014		
	Наймані працівники	Роботодавці	Разом	Наймані працівники	Роботодавці	Разом
Словаччина	10,4	27,2	37,6	13,4	33,2	46,6
Чехія	12,5	35,0	47,5	11,0	34,0	45,0
Румунія	16,5	36,75	53,25	16,5	28,0	44,5
Угорщина	17,0	32,0	49,0	16,0	27,0	43,0
Польща	22,46	19,61	42,07	22,71	19,38	42,09
Литва	3,0	31,5	34,5	9,0	31,17	40,17
Словенія	22,1	16,1	38,2	22,10	16,63	38,73
Естонія	2,6	33,3	35,9	4,0	34,0	38,0
Хорватія	20,0	17,2	37,2	20,0	15,2	35,2
Латвія	9,0	24,09	33,09	10,50	23,59	34,09
Болгарія	13,0	19,9	32,9	12,9	17,8	30,7
Мальта	10,0	10,0	20,0	10,0	10,0	20,0
Кіпр	6,3	6,3	12,6	7,8	7,8	15,6
Франція	9,8	32,68	42,48	13,2	37,5	50,7
Італія	8,89	31,97	40,86	9,19	33,68	42,87
Австрія	17,05	25,15	42,2	17,20	25,15	42,35
Нідерланди	22,5	10,4	32,9	22,70	19,07	41,77
Німеччина	19,5	19,92	39,42	20,175	20,575	40,75
Швеція	7,0	23,43	30,43	7,0	31,42	38,42
Бельгія	13,07	24,77	37,84	13,07	24,80	37,87
Іспанія	6,25	31,08	37,33	6,25	31,13	37,38
Греція	11,55	22,1	33,65	12,05	23,60	35,65
Португалія	11,0	23,75	34,75	11,0	23,75	34,75
Фінляндія	6,01	20,67	26,68	8,41	22,19	30,60
Великобританія	11,0	12,8	23,8	11,1	13,8	24,9
Люксембург	14,45	13,57	28,02	12,70	11,95	24,65
Ірландія	4,0	8,5	12,5	4,0	4,25	8,25
Данія**	—	—	—	8,0	0	8,0

нарахування (р. 2) \times 100 % + утримана сума ЄСВ із ЗП застрахованих осіб (р. 4) / загальна сума нарахованої ЗП, ... та інших видів доходу, на які нараховується ЄСВ у межах максимальної величини бази нарахування (р. 2) \times 100 % + сума недоїмки зі сплати ЄСВ на кінець звітного періоду (р. 6) / загальна сума нарахованої ЗП, ... та інших видів доходу, на котрі нараховується ЄСВ у межах максимальної величини бази нарахування (р. 2) \times 100 %.

Країни	2008			2014		
	Наймані працівники	Роботодавці	Разом	Наймані працівники	Роботодавці	Разом
У середньому по ЄС-11 (постсоціалістичні країни)	13,5	26,6	40,1	14,4	25,5	39,8
У середньому по ЄС-13	12,7	23,8	36,4	13,5	22,9	36,4
У середньому по ЄС-15	11,6	21,5	33,1	11,7	21,5	33,3
У середньому по ЄС-28	12,1	22,6	34,7	12,6	22,2	34,7

* До переліку програм соціального страхування входить пенсійне страхування, страхування в разі втрати працездатності та годувальника; страхування у зв'язку із хворобою та народженням дитини; страхування у зв'язку з травмуванням на виробництві; страхування по безробіттю, допомоги сім'ям із дітьми. Наведені в таблиці ставки можуть не охоплювати всі перелічені програми соціального страхування. У деяких випадках представлено тільки певні групи, такі як наймані працівники. При застосуванні в країні диференційованих ставок відрахувань до соціальних фондів наведені в таблиці дані відображають середню або мінімальну ставку зі шкали.

** У Данії більшість програм соціального страхування фінансується з бюджету. За окремими програмами як роботодавці, так і працівники сплачують внески у фіксованих сумах.

Джерело: складено за: Social Security Programs Throughout the World: Europe, 2008 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ssa.gov/policy/docs/progdesc/ssptw/2012-2013/europe/ssptw12europe.pdf>; Social Security Programs Throughout the World: Europe, 2014 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ssa.gov/policy/docs/progdesc/ssptw/2014-2015/europe/ssptw14europe.pdf>.

Суто вітчизняною проблемою є найвища (порівняно не лише з постсоціалістичними, а й із розвинутими країнами ЄС) ставка ЄСВ для роботодавців і найнижча для найманих працівників. Перша коливається в Україні в межах від 36,76 до 49,7 % (середньозважена, за розрахунками експертів, дорівнює 41 %, ефективна — 36,4 %). В 11 країнах ЄС її середній рівень становить 25,5 %. Найнижча ставка — в Хорватії (15,2 %) та Словенії (16,63 %), найвища — в Чехії та Естонії (34 %).

В Україні ставка ЄСВ для більшості працівників встановлена на рівні 3,6 %, тоді як її середнє значення в 11 країнах ЄС — 14,4 %. Найнижчий рівень — у Естонії (4 %), найвищий — у Польщі (22,71 %) та Словенії (22,1 %). Таким чином, у нашій державі понад 90 % тягаря соціальних платежів лягає на плечі роботодавців. Серед країн — членів ЄС аналогічна ситуація лише в Естонії. Зазначене свідчить, що високий рівень ставки ЄСВ для роботодавців в Україні є основним фактором високого рівня податкового навантаження на працю.

Враховуючи інтерес до радикального зменшення ставок ЄСВ в Україні, потрібно з'ясувати причини та оцінити ефективність політики їх зниження в таких країнах ЄС, як Болгарія, Данія, Ірландія та Кіпр¹.

¹ Матеріали по Болгарії та Ірландії, використані в статті, підготовлені старшим науковим співробітником відділу податкової системи НДФІ ДННУ "Академія фінансового управління" Л. Б. Райновою.

У Болгарії сукупна ставка внесків на соціальне страхування у 2002 р. становила 44,7 % та була вищою для найманих працівників — 25,5 % проти 19,2 % для роботодавців. У наступні роки відбувалося її поступове зниження зі зміною пропорції розподілу податкового навантаження між роботодавцями й працівниками. При цьому до 2006 р. ставка внесків для роботодавців збільшувалася, а для найманих працівників зменшувалася, після 2006 р. спостерігалися зворотні процеси. До речі, зниження впродовж 2002—2012 рр. навантаження соціальних внесків на фонд оплати праці на 14 в. п. супроводжувалося скороченням частки надходжень за сплаченими внесками у ВВП з 10,3 % у 2003 р. до 7,2 % у 2012 р. (табл. 2), що вказує на відсутність позитивної реакції економічних агентів на таке зниження. За даними звіту Міністерства праці та соціальної політики Болгарії, велику міру відповідальності за дефіцит бюджету Національного інституту страхування несе тіньовий сектор економіки, оскільки близько 2/3 працюючого населення сплачує внески на соціальне страхування на базі мінімальної заробітної плати або меншої за неї [1]. Про рівень такого дефіциту свідчить той факт, що станом на 2014 р. держава щорічно витрачає на виплату пенсій 4,14 млрд євро, 2,56 млрд (62 %) із яких надходять від податків, а не від страхових внесків [2].

Таблиця 2. Динаміка загальних надходжень за сплаченими внесками на соціальне страхування в країнах ЄС протягом 2008—2012 рр., % ВВП

Країни	2008	2009	2010	2011	2012	Зміна за 2008—2012 рр.
Бельгія	13,9	14,5	14,2	14,3	14,6	0,7
Болгарія	7,8	7,7	7,0	7,3	7,2	—0,6
Чехія	15,5	14,8	15,2	15,5	15,6	0,1
Данія	1,0	1,0	1,0	1,0	0,9	—0,1
Німеччина	15,2	15,9	15,5	15,4	15,6	0,4
Естонія	11,6	13,0	13,1	11,9	11,5	—0,1
Ірландія	5,4	5,7	5,7	4,8	4,4	—1,0
Греція	11,1	10,5	11,1	10,6	10,8	—0,3
Іспанія	12,3	12,4	12,4	12,3	12,0	—0,3
Франція	16,3	16,8	16,7	16,8	17,0	0,7
Хорватія	11,9	12,2	12,0	11,7	11,5	—0,4
Італія	13,4	13,7	13,4	13,4	13,5	0,1
Кіпр	7,8	8,7	8,9	8,8	9,1	1,3
Латвія	8,3	8,5	8,4	8,6	8,4	0,1
Литва	9,6	12,8	11,9	11,2	11,0	1,4
Люксембург	10,6	11,9	11,0	11,2	11,5	0,9
Угорщина	13,7	13,2	12,1	13,2	13,2	—0,5
Мальта	5,9	5,9	5,8	6,0	6,0	0,1

Закінчення табл. 2

Країни	2008	2009	2010	2011	2012	Зміна за 2008—2012 рр.
Нідерланди	14,5	13,8	14,2	14,8	16,0	1,5
Австрія	14,3	14,8	14,7	14,6	14,9	0,6
Польща	11,3	11,3	11,1	11,4	12,3	1,0
Португалія	8,8	9,0	9,1	9,4	9,1	0,3
Румунія	9,3	9,4	8,6	9,0	8,8	—0,5
Словенія	14,1	14,9	15,2	15,0	15,2	1,1
Словаччина	11,8	12,5	12,3	12,3	12,5	0,7
Фінляндія	12,0	12,8	12,7	12,6	13,1	1,1
Швеція	8,4	8,1	8,2	7,1	7,2	—1,2
Великобританія	6,7	6,7	6,6	6,6	6,7	0
ЄС-28	10,8	11,2	11,0	11,0	11,1	0,3
ЄС-18	11,5	12,0	11,9	11,8	12,0	0,5

Джерело: складено за: Taxation trends in the European Union: Data for the EU Member States, Iceland and Norway: 2014 edition. — Luxembourg : Publications Office of the European Union, 2014. — Р. 195 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://ec.europa.eu/taxation_customs/resources/documents/taxation/gen_info/economic_analysis/tax_structures/2014/report.pdf.

У Данії та Ірландії наслідком найнижчих ставок внесків на соціальне страхування є найменша на теренах ЄС частка надходжень за сплаченими внесками у ВВП, яка у 2012 р. становила відповідно 0,9 і 4,4 % [3]. Безумовно, ці надходження не можуть забезпечити фінансування всіх програм соціального страхування, тому в Данії більшість таких програм фінансується з бюджету. В Ірландії [4] один із видів пенсій, зокрема не накопичувальна державна пенсія, що є виплатою малозабезпеченим особам, котрі досягли пенсійного віку (66 років), проте згідно зі звітами про внески до системи соціального страхування не відповідають умовам для отримання перехідної або накопичувальної державної пенсії¹, фінансується за рахунок податків із державного бюджету. Її розмір для кожної особи визначається за результатами перевірки її матеріального становища.

Крім того, в Ірландії діють програми професійних пенсій, котрі зазвичай створюють крупні роботодавці. Ті з них, хто не бажає фінансувати програми професійних пенсій, запроваджують програми особистого пенсійного ощадного рахунку (Personal Retirement Savings Account). До компенсаторів

¹ В Ірландії станом на 2013 р. було три види державних пенсій: перехідна, накопичувальна й не накопичувальна. Перехідна державна пенсія виплачувалась особам, котрі досягли 65 років, припинили трудову діяльність (вийшли на пенсію з роботи з повною зайнятістю й заробляють до 38 євро на тиждень як наймані робітники або 3174 євро на рік, займаючись приватною практикою) та сплатили достатні внески до системи соціального страхування; така пенсія виплачувалася до досягнення одержувачем пенсійного віку — 66 років. 31 січня 2014 р. вона мала бути скасована.

невисоких ставок соціальних внесків у Ірландії можна віднести також додаткові збори, в т. ч. уведені під час останньої фінансово-економічної кризи. До них належать, зокрема, пенсійний збір і універсальний соціальний збір.

Пенсійний збір, запроваджений у 2009 р., сплачується лише особами, які працюють у бюджетній сфері та є учасниками програми пенсійного забезпечення для держслужбовців. Стандартні ставки збору диференційовані (від 3 до 9,6 %) залежно від величини валової зарплати. Універсальний соціальний збір уведений у 2011 р. Його ставки коливаються від 2 до 7 % (для самозайнятих осіб — до 10 % доходу).

Отже, низькі ставки внесків на соціальне страхування в окремих країнах ЄС навряд чи можуть слугувати прикладом для України. У деяких із них (Болгарії) досвід їх зменшення не можна назвати позитивним, оскільки воно не розв'язало проблем тінізації заробітних плат і дефіциту пенсійного фонду. В інших недостатні надходження за сплаченими внесками на соціальне страхування компенсуються фінансуванням програм соціального страхування з бюджету чи з окремих фондів, до котрих сплачуються окремі внески, не враховані в табл. 1.

Складні демографічні проблеми й фінансові дисбаланси змусили уряди більшості європейських країн в останні роки переглянути ставки внесків на соціальне страхування. У результаті лише 7 країн ЄС знизили загальну ставку внесків, 18 — підвищили її, з них 4 країни зробили це символічно. Найістотніше збільшено ставки в Словаччині, Нідерландах, Франції, Швеції й Литві, а знижено — в Румунії (з 53,25 до 44,5 %) та Угорщині (із 49 до 43 %).

Якщо західноєвропейські країни не вдаються до радикального зниження ставок ЄСВ, то в окремих пострадянських країнах така практика мала місце. Зокрема, в Грузії ставку соціального податку у 2005 р. зменшено з 33 до 20 %, а з 2008 р., із метою максимального спрощення системи оподаткування, єдиний соціальний податок (ЄСП) злито з ПДФО. Для компенсації втрат бюджету ставку останнього підвищено з 12 до 20 % (таким чином, сукупна ставка ПДФО і ЄСП зменшилася лише на 2 в. п.).

При цьому варто мати на увазі, що в Грузії відсутній пенсійний фонд; пенсії сплачуються з державного бюджету та спрямовані передусім на подолання крайньої бідності. Фактично пенсія є різновидом соціальної програми для певних категорій населення. Крім того, частка ЄСП у ВВП Грузії навіть за ставки 33 % була мізерною — 4,1 % (для порівняння: в Україні у 2014 р. вона становила 11,4 %). Після зниження ставки у 2005 р. частка ЄСП у ВВП протягом двох років зменшувалася й лише у 2007 р. збільшилася (табл. 3).

Не дало очікуваних фінансових наслідків і об'єднання ЄСП із ПДФО. Якщо сукупна частка двох податків у ВВП до їх об'єднання становила 7,4 %, то після нього скоротилася до 6,8 %, не досягши навіть у 2013 р. дореформеного рівня. Отож підвищення ставки ПДФО не дало змоги компенсувати втрати від скасування ЄСП.

Таблиця 3. Динаміка частки податку на доходи фізичних осіб та внесків на соціальне страхування у ВВП у Грузії протягом 2004—2013 рр.

Показник	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013*
ПДФО, млн ларі	268,7	290,7	386,0	526,9	1 296,3	1 119,0	1 202,1	1 551,1	1 764,8	1 934,2
Внески на соціальне страхування, млн ларі	402,2	428,8	502,8	722,1	—	—	—	—	—	—
ВВП, млн ларі	9 824	11 621	13 790	16 994	19 075	17 986	20 743	24 344	26 167	26 825
Частка ПДФО у ВВП, %	2,74	2,50	2,80	3,10	6,80	6,22	5,80	6,37	6,74	7,21
Частка внесків на соціальне страхування у ВВП, %	4,10	3,69	3,65	4,25	—	—	—	—	—	—

* Попередні дані.

Джерело: складено за даними Департаменту статистики Грузії (<http://www.geostat.ge>), Міністерства фінансів Грузії (<http://www.mof.ge>).

В Україні вже другий рік триває обговорення шляхів детінізації заробітних плат на основі радикального зниження ставки ЄСВ. У табл. 4 наведені тільки окремі пропозиції. Їх основними особливостями є: 1) зміщення акцентів на зниження ставки ЄСВ для роботодавців; цілкова відсутність уваги до проблеми підвищення ставки ЄСВ для найманих працівників; 2) обговорення варіантів масштабного зменшення ставки ЄСВ для роботодавців (найбільше із 41 до 18 %, або на 23 в. п.), безпрецедентного на теренах Європи, оскільки її незначне зниження, на думку більшості, не допоможе вивести зарплати з “тіні”; 3) відсутність обґрунтованих розрахунків втрат Пенсійного фонду України (ПФУ) від такого зменшення та їх наслідків для системи пенсійного забезпечення й добробуту пенсіонерів; 4) нехтування нелінійною реакцією економічних агентів на зниження ставки ЄСВ.

Особливе місце серед концепцій реформування ЄСВ посідає найрадикальніша пропозиція скасувати єдиний внесок, підвищивши ставку ПДФО у 2016 р. до 29 %, а протягом 2017—2018 рр. знизивши її до 20 %. Із метою розширення бази ПДФО передбачається зобов’язати підприємців збільшити заробітну плату на величину, що дорівнює ставці, за якою вони сплачували ЄСВ [5].

Розглянемо цю пропозицію детальніше. Передусім треба оцінити її фінансові наслідки. Так, у 2014 р. сукупні надходження ПДФО (з урахуванням військового збору, котрий планується скасувати) та ЄСВ, нарахованого страховальниками й утриманого із заробітної плати застрахованих осіб, за даними Державної казначейської служби України та зведеної інформації “Показники сплати єдиного внеску на загальнообов’язкове державне соціальне страхування” на 1 січня 2015 р., становили 253,1 млрд грн (75,2 + 161,8 + 16,1 млрд грн).

Загальна сума нарахованої заробітної плати у 2014 р. становила 471,7 млрд грн. Якщо підприємці підвищать її на величину ефективної ставки ЄСВ для роботодавців у 2014 р. (36,4 %), база нарахування ПДФО становитиме 643,4 млрд

Таблиця 4. Пропозиції щодо зниження ставки ЄСВ в Україні

Автори пропозиції	Пропозиції щодо масштабів зниження ставки ЄСВ		Умови зниження
	для роботодавців	для найманих працівників	
Група “Економічний розвиток”	18 %		Збільшення протягом перехідного періоду фонду оплати праці у 2 рази. Посилення відповідальності роботодавців за неоформленого працівника до 17 000 грн за перший випадок та до 51 000 грн за наступні випадки протягом року
Розробники Концепції реформування зарплатних податків в Україні	Модель 1		Підвищення прогресії в оподаткуванні доходів фізичних осіб. П’ять моделей ПДФО зі ставками від 10—15 до 25 %.
	Фіксована сума ЄСВ за ставкою 37 % розміру мінімальної зарплати. На суму заробітної плати, що перевищує розмір мінімальної зарплати, — 19 %	3,6 %	
	Модель 2		
	Фіксована сума ЄСВ за ставкою 41 % розміру мінімальної зарплати. На суму заробітної плати, що перевищує розмір мінімальної зарплати, — 15 %	3,6 %	
ГП “Нова країна”	Фіксована ставка ЄСВ у обсязі 41 % від мінімальної зарплати		Зниження ставки ПДФО до 10 %
Цільова команда “Податкова реформа”	Скасування ЄСВ		Скасування військового збору. Поетапний перегляд ставки ПДФО: 2016 р. — до 29 %, 2017 р. — 25 %, 2018 р. — 20 %

Джерело: складено автором.

грн. У разі її оподаткування за ставкою 29 %, бюджет отримає 186,6 млрд грн. Насправді, з урахуванням пільг із ПДФО, сума надходжень буде меншою, отже, втрати держави у 2016 р. сягнуть як мінімум 66,5 млрд грн.

Навіть якщо припустити, що у 2016 р. уся тіньова заробітна плата (200 млрд грн¹) буде виведена з "тіні" й бюджет додатково отримає 58 млрд грн, загальна сума надходжень ПДФО (244,6 млрд грн) буде меншою за надходження податку та соціального внеску у 2014 р. Проте таке припущення є нереалістичним, оскільки, по-перше, у 2016 р. триватиме криза, а за таких умов на помітну детінізацію заробітних плат розраховувати не доводиться; по-друге, повне виведення зарплат із "тіні" не можливе в принципі, з огляду на існування тіньової економіки в усіх країнах світу. Тож фіскальні втрати держави найімовірніше становитимуть 66,5 млрд грн.

¹ Див.: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=247_872171&cat_id=244_276512.

Не менш серйозними є соціальні наслідки скасування ЄСВ, яке має супроводжуватися ліквідацією ПФУ й пенсій та запровадженням натомість соціальної допомоги пенсіонерам, котра виплачуватиметься з бюджету. Автори реформи не аналізують ці наслідки, тому нам не відомі їхні наміри щодо перегляду рівня виплат пенсіонерам. Якщо вони будуть збережені на рівні 2014 р., для фінансування цих виплат знадобиться 246,7 млрд грн (загальна сума видатків ПФУ (248,9 млрд грн) мінус видатки на керівництво й управління у сфері пенсійного забезпечення (2,2 млрд грн), або 43,5 % доходів зведеного бюджету (без урахування міжбюджетних трансфертів), збільшених на суму приросту ПДФО, що стане наслідком його сплати за ставкою 29 %, та 64,4 % доходів державного бюджету (без міжбюджетних трансфертів), збільшених на суму ПДФО з урахуванням встановленої Бюджетним кодексом України пропорції його розподілу між державним і місцевими бюджетами. Це надмірне навантаження на бюджет; для його зниження доведеться скасувати виплати пенсіонерам на рівні пенсій, які вони отримували у 2014 р. Заміна цих пенсій соціальною допомогою, що надаватиметься на зрівняльних засадах, призведе до різкого погіршення забезпечення пенсіонерів.

Крім ПФУ будуть ліквідовані й інші соціальні фонди. Те, які соціальні виплати при цьому держава зможе зберегти, профінансувавши їх із бюджету, невідомо. Проте руйнація всієї системи соціального забезпечення в Україні завдасть безпрецедентного удару соціальним правам і добробуту громадян.

На початку 2015 р. в Україні проведена реформа ЄСВ, покликана не зменшити ставку внеску, а запровадити понижуючий коефіцієнт до неї, котрий може застосовуватися лише за певних умов. Ними визначено: розширення на 20 % бази нарахування ЄСВ на одну застраховану особу (від середнього показника 2014 р.); збереження середнього платежу на одну застраховану особу після застосування коефіцієнта на рівні середнього платежу за 2014 р.; забезпечення кількості застрахованих осіб у звітному місяці на рівні, що не перевищує 200 % середньомісячної чисельності таких осіб у 2014 р.

Розглянемо переваги й недоліки реалізованої моделі реформи ЄСВ. Найпривабливішою слід визнати ідею зниження ставки внеску залежно від масштабів зростання фонду оплати праці, що теоретично (за інших рівних умов) може створити стимули до виведення зарплат із "тіні" та скоротити втрати ПФУ чи навіть уникнути їх. Але спосіб, у який ця ідея була втілена, викликає багато запитань і сумнівів щодо ефективності такої реформи.

По-перше, запровадження понижуючого коефіцієнта дає змогу зменшити середньозважену ставку ЄСВ для роботодавців у 2015 р. як мінімум із 41 до 34,2 % (за зростання офіційної заробітної плати на 20 %), максимум до 16,4 % (при застосуванні мінімального коефіцієнта 0,4) [6]. Проте, щоб кожен місяць сплачувати ЄСВ за зниженою ставкою, база нарахування єдиного внеску в розрахунку на одну застраховану особу повинна щомісяця зростати на 20 і більше відсотків порівняно із середньомісячною базою нарахування єдиного внеску за

2014 р. у розрахунку на одну застраховану особу, оскільки, згідно з Інструкцією про порядок нарахування і сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування, понижуючий коефіцієнт має обчислюватися платниками кожен місяць [6]. Чи багато знайдеться в Україні платників, готових заради отримання тимчасової знижки виводити зарплати з “тіні”?

По-друге, згаданою Інструкцією встановлено, що у 2016 р. буде застосовуватися коефіцієнт 0,6, котрий дасть можливість зменшити середньозважену ставку ЄСВ до 24,6 %, проте не визначено умови застосування понижуючого коефіцієнта. Про що це свідчить? Про те, що такі умови будуть визначені новою інструкцією, яку буде затверджено на початку 2016 р. чи про перехід до безумовного зниження ставки ЄСВ починаючи з 2016 р.? Відсутність відповідей на ці та інші запитання породжує невизначеність, котра не мотивує економічних агентів до виведення зарплат із “тіні”. На наше глибоке переконання, жоден підприємець не змінить модель своєї поведінки, не знаючи, якою буде політика держави щодо ставки ЄСВ через рік, два та як мінімум у середньостроковій перспективі.

По-третє, при проведенні реформи ЄСВ проігноровано той факт, що реакції роботодавців на запровадження понижуючого коефіцієнта до ставки ЄСВ залежать від стану економіки загалом і фінансового стану окремого роботодавця. Скорочення попиту на продукцію, збиткова діяльність чи низька рентабельність можуть стати перешкодами на шляху підвищення заробітних плат або виведення частини їх із “тіні”. Таким чином, за економічної кризи запроваджена в Україні модель реформування ЄСВ може не дати жодного ефекту, либонь він буде незначним як через недоліки самої моделі, так і невдалий вибір часу для її запровадження. Більше того, економічна криза є невдалим тлом для реалізації будь-якої моделі реформування ЄСВ.

З огляду на зазначене, пропонуємо:

Перше. Відмовитися від проведення реформи ЄСВ під час економічної кризи, а також від радикального зниження ставки соціального внеску, оскільки воно, як показує європейський досвід, не можливе без зміни підходів до фінансування виплати пенсій (наприклад, перехід до їх виплати з державного бюджету).

Відома теза, ніби лише масштабне зменшення ставки ЄСВ може бути вигідним для роботодавців та спонукатиме їх до детінізації заробітних плат, на нашу думку, є сумнівною. Більше того, її поширення ЗМІ великою мірою сприяє формуванню відповідної моделі поведінки платників внеску. Остання, що визначає їхній вибір на користь чи проти виплати заробітної плати “в конвертах”, залежить не лише від макроекономічних та інституціональних, а й від низки інших чинників, котрі впливають на витрати роботодавця на виплату заробітної плати в розрахунку на кожного працівника. Якщо зі зниженням ставки ЄСВ і коефіцієнта тінізації фонду оплати праці зазначені витрати зменшуються, роботодавцеві економічно вигідно виводити частину зарплат із “тіні”. Основними з таких чинників є:

- сукупне навантаження на фонд оплати праці, що залежить як від величини ставки внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування, так і від ставки (ставок) ПДФО, а також інших податків чи зборів, котрі сплачуються із заробітної плати;

- коефіцієнт тінізації фонду оплати праці (частка зарплати, що видається “в конвертах”, у загальній сумі фонду): за вищого коефіцієнта тінізації заробітних плат витрати роботодавця в розрахунку на одного працівника зменшуються;

- ставка оготівковування коштів, необхідних для виплати зарплати “в конвертах”;

- санкції проти підприємців, які вдаються до такої форми виплати зарплати.

Нами досліджено вплив зазначених чинників на величину витрат роботодавця при використанні “сірої” та офіційної схем нарахування заробітної плати до й після реформи ЄСВ. Із цією метою зроблено розрахунки на основі реальних даних у 2014 р. (табл. 5): загальної суми нарахованої заробітної плати, винагород за виконання робіт (послуг) згідно з цивільно-правовими договорами та інших видів доходу, на котрі нараховується ЄСВ у межах максимальної величини бази нарахування (445 млрд грн); суми тіньових доходів, озвученої останнім часом (200 млрд грн); середньозваженої ставки ЄСВ для роботодавців (41 %), ставки оготівковування коштів, необхідних для виплати заробітної плати “в конвертах” (12 %). Ці дані відображають типову картину для економіки України у 2014 р.

Аналіз табл. 5 засвідчує таке. Витрати роботодавця, що складаються з витрат на виплату офіційної заробітної плати, ЄСВ, що сплачує роботодавець, та витрат на виплату тіньової частини заробітної плати, після запровадження понижуючого коефіцієнта дещо скорочуються за різних варіантів зменшення ставки ЄСВ, хоча максимальне скорочення витрат досягатиметься при зниженні ставки ЄСВ до 16,4 % (див. стовпець 6, рядок 13). Зазначене спростовує поширене уявлення про те, що прийнятним для роботодавця може бути лише істотне зменшення ставки внеску.

Якщо роботодавець до своїх витрат зараховує також ті податки й збори, котрі сплачуються із заробітної плати працівника (така поведінка можлива в тому разі, коли при наймі на роботу підприємець і працівник домовляються про рівень “чистої” заробітної плати), для нього не прийнятне зниження ставки ЄСВ ані до 34,2 %, ані до 31,5 %. Економічно вигідною для підприємця буде лише зменшення ставки внеску до 16,4 і 24,6 %.

Друге. Здійснити зниження ставки ЄСВ у два етапи: на першому запровадити понижуючий коефіцієнт¹ 0,77 до ставки внеску для роботодавців (коефіцієнт застосовується без будь-яких умов) і водночас підвищити ставку внеску для працівників до 6 %; на другому — коефіцієнт 0,6 до ставки внеску для роботодавців та одночасно збільшити ставку внеску для працівників до 9 %.

¹ Доцільність запровадження понижуючого коефіцієнта до ставки ЄСВ замість її зменшення зумовлена застосуванням 67 ставок ЄСВ для різних класів професійного ризику.

Таблиця 5. Порівняння витрат роботодавця та навантаження на фонд оплати праці при використанні “сірої” та офіційної схем нарахування заробітної плати

Показник	2014		2015		2015		2015		2016		2016	
	офіційна	“конверт”	офіційна	“конверт”	офіційна	“конверт”	офіційна	“конверт”	офіційна	“конверт”	офіційна	“конверт”
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11		
1. Нарахована зарплата, млрд грн	445	200	534 (+20 %)	111	578,5 (+30 %)	66,5	645	578,5	66,5	645		
2. Коефіцієнт (СмБН(зо)2014 / БН(зо))*		—	0,833	—	0,769	—	0,4	0,6	—	0,6		
3. Частка тіньової зарплати в загальній сумі, %		0,310		0,172		0,103	—		0,103	—		
Нарахування ЄСВ на зарплату (роботодавцю):												
4. Ставка ЄСВ (середньозважена), %	41,0	—	34,153	—	31,529	—	16,4	24,6	—	24,6		
5. Сума ЄСВ, млрд грн	182,45	—	182,377	—	182,395	—	105,78	142,311	—	158,67		
6. Військовий збір, млрд грн	6,675	—	8,01	—	8,678	—	9,675	8,678	—	9,675		
Утримання ЄСВ із зарплати (працівник):												
7. Ставка ЄСВ, %	3,6	—	3,6	—	3,6	—	3,6	3,6	—	3,6		
8. Сума ЄСВ, млрд грн	16,02	—	19,224	—	20,826	—	23,22	20,826	—	23,22		
9. ПДФО, млрд грн	64,347	—	77,216	—	83,651	—	93,267	83,651	—	93,267		
10. Загальна сума ЄСВ, ПДФО та військового збору, млрд грн	269,492	—	286,827	—	295,55	—	231,942	255,466	—	284,832		
11. Витрати на виплату “сірої” зарплати з урахуванням ототожнювання коштів (12 %)	—	224		124,32		74,48	—		74,48	—		
12. Загальні витрати на виплату заробітної плати (1 + 5 + 11), млрд грн	851,45		840,697		835,375		750,78	795,291		803,67		
13. Темп зростання витрат, %			98,74		98,11		88,18	93,40		94,39		
14. Загальні витрати на виплату заробітної плати** (1 + 10 + 11), млрд грн	938,492		945,147		948,53		876,942	908,446		929,832		
15. Темп зростання витрат, %			100,71		101,07		93,44	96,80		99,08		

* Формула розрахунку понижуючого коефіцієнта наведена в Інструкції про порядок нарахування і сплати єдиного внеску на загальнообов’язкове державне соціальне страхування.

** Витрати з урахуванням усієї суми нарахованого та утриманого із зарплати ЄСВ і податків.

Джерело: розраховано автором.

Після першого етапу ставка ЄСВ для працедавців зменшиться до 31,6 %, сукупна — до 37,6 %; другого етапу — відповідно до 24,6 і 33,6 % (практично до середнього рівня розвинутих країн ЄС).

Третє. Встановити, що умовою переходу до другого етапу зниження ставки ЄСВ є розширення середньорічної бази нарахування єдиного внеску в розрахунку на одну застраховану особу на першому етапі реформи на 20 (30)¹ і більше відсотків порівняно із середньорічною базою нарахування єдиного внеску на одну застраховану особу в дореформеному році.

Наслідки реформи ЄСВ, відображені в табл. 6 і 7, розраховані для різних рівнів тінізації заробітних плат — 30 % (табл. 6) і 50 % (табл. 7) та в кожній таблиці для різних масштабів підвищення середньорічної бази нарахування єдиного внеску в розрахунку на одну застраховану особу — на 20 і 30 %. Окрім того, щодо першого року реформи ЄСВ вони розраховані для двох моделей поведінки платників: коли вони не підвищують/підвищують зарплату та не змінюють рівень її тінізації / знижують його. У першому випадку загальна сума ЄСВ і ПДФО зменшується, у другому — зростає. Насправді можна сподіватися, що більшість платників, розраховуючи на запровадження на другий рік реформи понижуючого коефіцієнта 0,6 до ставки внеску для роботодавців, розширять середньорічну базу нарахування єдиного внеску в розрахунку на одну застраховану особу. Цікаво, що в разі збільшення середньорічної бази нарахування єдиного внеску на 20 % за наслідками другого етапу реформи загальні надходження ЄСВ і ПДФО зменшуються (держава зазнає збитків), тоді як у разі її розширення на 30 % вони зростають.

Оскільки ми пропонуємо проводити реформу ЄСВ в умовах економічного піднесення, втрати Пенсійного фонду України на другий рік реформи (в разі збільшення середньорічної бази нарахування єдиного внеску на 20 %) можуть бути компенсовані примноженням надходжень не лише прямих, а й непрямих податків завдяки поліпшенню економічної кон'юнктури.

Загроза реалізації запропонованої моделі реформи ЄСВ полягає в тому, що в перший рік проведення реформи витрати роботодавця в розрахунку на одного працівника з урахуванням усіх сплачених податків (ЄСВ і ПДФО) зростають (більшою мірою при розширенні середньорічної бази нарахування єдиного внеску на 30 %) (див. рядок 14 табл. 6 і 7), що дестимулює виведення частини фонду оплати праці з “тіні”. Проте їх зменшення на другий рік реформи надає цій загрозі тимчасового характеру.

Запропонована модель реформи ЄСВ, на відміну від запровадженої з початку 2015 р., характеризується:

- прозорістю й визначеністю (чітко вказано масштаби та умови перегляду ставок ЄСВ);
- реалістичністю (не передбачає щомісячного перегляду бази нарахування єдиного внеску в розрахунку на одну застраховану особу);

¹ Мінімальне підвищення середньорічної бази нарахування єдиного внеску може бути уточнене залежно від макроекономічної ситуації в країні на момент проведення реформи ЄСВ.

Таблиця 6. Наслідки запропонованої реформи ЄСВ в Україні за 30-відсоткового коефіцієнта тінізації зарплат

Показник	Дореформений рік		1-й рік реформи		1-й рік реформи		2-й рік реформи		1-й рік реформи		2-й рік реформи		2-й рік реформи	
	офіційна	"конверт"	офіційна	"конверт"	офіційна	"конверт"	офіційна	"конверт"	офіційна	"конверт"	офіційна	"конверт"	офіційна	"конверт"
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13		
1. Нарахована зарплата, млрд грн	445	200	445	200	534 (+20 %)	111	534 (+20 %)	111	578,5 (+30 %)	66,5	578,5	66,5		
2. Коефіцієнт (СМБН(30)2014 / БН(30))		—	0,77	—	0,77	—	0,6	—	0,77	—	0,6	—		
3. Частка тіньової зарплати в загальній сумі, %		0,310		0,310		0,172		0,172		0,115		0,115		
Нарахування ЄСВ на зарплату (роботодавць):														
4. Ставка ЄСВ (середньозважена), %	41,0	—	31,57	—	31,57	—	24,6	—	31,57	—	24,6	—		
5. Сума ЄСВ, млрд грн	182,45	—	140,487	—	168,584	—	131,364	—	182,632	—	142,311	—		
Утримання ЄСВ із зарплати (працівник):														
7. Ставка ЄСВ, %	3,6	—	6,0	—	6,0	—	9,0	—	6,0	—	9,0	—		
8. Сума ЄСВ, млрд грн	16,02	—	26,7	—	32,04	—	48,06	—	34,71	—	52,065	—		
9. ПДФО, млрд грн	64,347	—	62,745	—	75,294	—	72,891	—	81,569	—	78,965	—		
10. Загальна сума ЄСВ і ПДФО, млрд грн	262,817	—	229,932	—	275,918	—	252,315	—	298,911	—	273,341	—		
11. Витрати на виплату "сірої" зарплати з урахуванням оподаткування коштів (12 %)	—	224		224		124,32		124,32		74,48				
12. Загальні витрати на виплату зарплати (1 + 5 + 11), млрд грн	851,45		809,487		826,904		789,684		835,612		795,291			
14. Загальні витрати на виплату зарплати (1 + 10 + 11), млрд грн	931,817		898,932		934,238		910,635		951,891		926,321			
Витрати/здобутки держави, млрд грн			—32,885		+13,101		-10,502		+36,094		+10,524			

Джерело: розраховано автором.

Таблиця 7. Наслідки запропонованої реформи ЄСВ в Україні за 50-відсоткового коефіцієнта тінізації зарплат

Показник	Дореформений рік		1-й рік реформи		1-й рік реформи		2-й рік реформи		1-й рік реформи		2-й рік реформи	
	офіційна	"конверт"	офіційна	"конверт"	офіційна	"конверт"	офіційна	"конверт"	офіційна	"конверт"	офіційна	"конверт"
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1. Нарахована зарплата, млрд грн	322,5	322,5	322,5	322,5	387 (+20 %)	258	387 (+20 %)	258	419,25 (+30 %)	225,75	419,25	225,75
2. Коефіцієнт (СмБН(зо) 2014 / БН(зо))	—	—	0,77	—	0,77	—	0,6	—	0,77	—	0,6	—
3. Частка тіньової зарплати в загальній сумі, %	0,5	0,5	0,5	0,5	0,4	0,4	0,4	0,4	0,35	0,35	0,35	0,35
Нарахування ЄСВ на зарплату (роботодавць):												
4. Ставка ЄСВ (середньозважена), %	41,0	—	31,57	—	31,57	—	24,6	—	31,57	—	24,6	—
5. Сума ЄСВ, млрд грн	132,225	—	101,813	—	122,176	—	95,202	—	132,357	—	103,136	—
Утримання ЄСВ із зарплати (працівник):												
7. Ставка ЄСВ, %	3,6	—	6,0	—	6,0	—	9,0	—	6,0	—	9,0	—
8. Сума ЄСВ, млрд грн	11,61	—	19,35	—	23,22	—	34,83	—	25,155	—	37,733	—
9. ПДФО, млрд грн	46,634	—	45,473	—	54,567	—	52,826	—	59,114	—	57,228	—
10. Загальна сума ЄСВ і ПДФО, млрд грн	190,469	—	166,636	—	199,963	—	182,858	—	216,626	—	198,097	—
11. Витрати на виплату "сірої" зарплати з урахуванням ототожнювання коштів (12 %)	—	361,2	—	361,2	—	288,96	—	288,96	—	252,84	—	—
12. Загальні витрати на виплату заробітної плати (1 + 5 + 11), млрд грн	815,925	—	785,513	—	798,136	—	710,79	—	804,447	—	775,226	—
14. Загальні витрати на виплату заробітної плати (1 + 10 + 11), млрд грн	874,169	—	850,336	—	875,923	—	858,818	—	888,716	—	870,187	—
Втррати/здобутки держави, млрд грн	—	—	-23,833	—	+9,494	—	-7,611	—	+26,157	—	+7,628	—

Джерело: розраховано автором.

- поміркованістю (передбачає помірне зменшення навантаження на фонд оплати праці, яке не призведе до колапсу пенсійної системи);
- наявністю реальних стимулів для зниження рівня тінізації заробітних плат, котрі можуть спрацювати в умовах економічного піднесення;
- не лише зменшенням сукупного навантаження на фонд оплати праці, а й удосконаленням його структури — послабленням навантаження на роботодавця та його посиленням на працівників.

Недоліком запропонованої моделі, як, утім, і запровадженої, є несприятливий характер для роботодавців, котрі не використовували “сірих” схем виплати заробітної плати.

Список використаних джерел

1. Ministry of Labour and Social Policy. New Social Policy Strategy. Bulgaria. 2010 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_protect/---protrav/---ilo_aids/documents/legaldocument/wcms_150649.pdf.
2. Pension System. Questions Bulgaria's Fiscal Stability [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.novinite.com/articles/156925/Pension+System+Questions+Bulgaria%27s+Fiscal+Stability+%E2%80%93+Minister>.
3. Taxation trends in the European Union: Data for the EU Member States, Iceland and Norway: 2014 edition. — Luxembourg : Publications Office of the European Union, 2014 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://ec.europa.eu/taxation_customs/resources/documents/taxation/gen_info/economic_analysis/tax_structures/2014/report.pdf.
4. Reviews of Pensions Systems Ireland, OECD 2014 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.oecd-ilibrary.org/social-issues-migration-health/oecd-reviews-of-pension-systems-ireland_9789264208834-en.
5. Шаповал Е. Все, что нужно знать о налоговой реформе. Замглавы налогового комитета парламента — о фискальной реформе / Е. Шаповал [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://hubs.ua/authority/nalogovaya-reforma-38150.html>.
6. Інструкція про порядок нарахування і сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування : затв. наказом Міністерства фінансів України від 20.04.2015 № 449 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0508-15>.